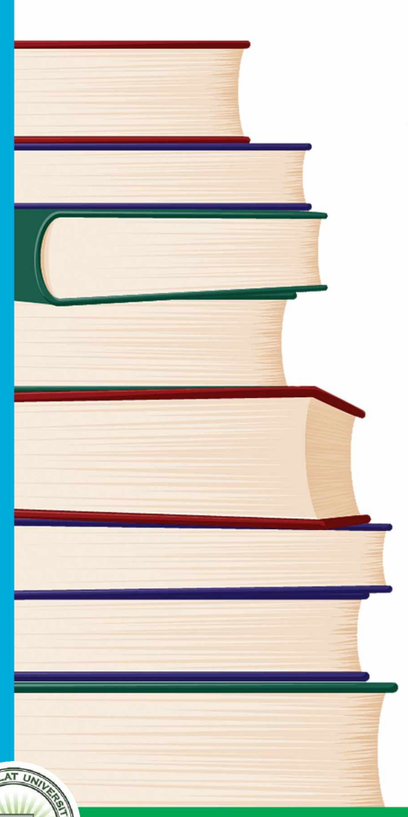
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 5

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 5

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 19.10.2020
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:

Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Amonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Kurbanazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 19.10.2020
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)

Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)

Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)

Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)

Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)

Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)

Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)

Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)

Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)

Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)

Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Шоира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 19.10.2020
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Amonturdieva, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ЁҚУБОВ ШАРИФ МУҚИМОВИЧ
Шоир қадами етган манзиллар 7

YODGOROV SHAMSIDDIN ABDURAIMOVICH
Diniy matnlarni teolingvistik jihatdan
tadqiq qilish metodologiyasi (Qur'oni Karim misolida) 10

TURDIQULOV SHERZOD DUMINOVICH
Lingvomadaniy kodlarni aniqlashda kult omili
(Surxondaryo teotoponimlari misolida) 14

KURBANAZAROVA NARGIS SHODIYEVNA
Qo'ng'irot etnonimining shajaraviy tarkibiga oid ayrim onomastik tahlillar 17

NADIM MUHAMMAD HUMAYUN
Etnorealiyalarning milliy etnografik leksikada aks etishi
(Afg'oniston o'zbeklari misolida) 20

RAXIMOVA UMIDA DJUMAYEVNA
Shaxsh nutqi voqelanishida areal ta'sir 23

RAJABOV FERUZ UMARQULOVICH
Folklor onomastikasi va uning terminologiyasi 27

TURDIMURODOV SIROJIDDIN ESHQOBILOVICH
Nom (ot) bildiruvchi evfemik birliklarning ma'no turlari 30

MUMINOVA NILUFAR ABDURAHMONOVNA
"Temurnoma" asaridagi antroponimlarning tarixiy-etimologik qatlamlari 33

ERGASHEVA DILRABO ALLANAZAROVNA
Konsept inson ruhiy holatining ifodalanishida asosiy lingvokognitiv unsur 36

SAMIYEVA SURAYYO ORIPOVNA
O'zbek va tojik tillarida evfemizmlar va ularning sinonim so'zlar bilan aloqasi 39

NE'MATOVA YULDUZ
Ayrim tabiiy-geografik oykonimlarning leksik-semantik xususiyatlari xususida
(Namangan viloyati oykonimlari misolida) 43

MADAMIOVA RA'NO YUSUPBAYEVNA
Qoraqalpog'iston dialektal arealining leksik xususiyatlari 46

AMINI AZIZ AHMAD
Shimoliy Afg'oniston o'zbek shevalarida
dehqonchilik mahsulotlari nomlarining ifodalanishi 50

МУНДАРИЖА

QULTO‘RAYEVA SARVINOZ BAHODIR QIZI
O‘zbek tilshunosligida toponimik tadqiqotlar talqini 52

SARIYEVA ZAMIRA
Structural features of possessive pronouns in indonesian language 56

РАДЖАПОВА НАТАЛЬЯ БАЗАРОВНА
Синтаксис гендерной лексики в русском языке....58

JALILOVA MUXLISA ZAFARJON QIZI
O‘zbek tili Toyloq shevasining leksik qatlamlari 61

ADABIYOTSHUNOSLIK

АТАНИЯЗОВА МУБОРАК АБДУЛЛАЕВНА
Искандар образи Олим Шарафиддинов талқинида....64

АЛИМОВ ПАРДА
Тарихга бир назар....67

BOBOJANOV ALISHER
YULDOSHEV DILMUROD
Tanqid va badiiy ijod: adabiy jarayondagi o‘zaro munosabatlar 72

TA’LIM

RAXMATULLAYEVA SHAXODAT ZIYOTOVNA
OROMOVA NAFOSAT JO‘RAYEVNA
Adabiy ta’limda nazariy ma’lumotlar –
badiiy matn mazmunini anglashning asosiy vositasi sifatida....76

РЎЗИҚУЛ МУСТАФОҚУЛОВ
Профессор Бекпўлат Умурқуловнинг ижодий фаолиятига бир назар 80

Rezyume. Ushbu maqolada Afg‘oniston o‘zbeklari etnorealiyalarlarida to‘y marosim etnografizmlarini berilishi yoritilgan. O‘zbek xalqining madaniyati, ijtimoiy va ma’naviy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan va shu jarayonda yaratilgan har bir marosim, an’ana, udumlarga oid so‘z va terminlar borki, ular o‘zbek tilining lug‘at tarkibida ma’lum leksik guruhni tashkil etadi. Bunday so‘zlar guruhi rus, o‘zbek va jahon tilshunosligida “etnografik leksika”, “etnografik dialektizm”, “etnorealiyalar” kabi terminlar bilan nomlanib kelinadi. Shu asosda maqolada ham Afg‘oniston o‘zbeklari marosimlarida, etnorealiyalar va etnografizmlarning o‘ziga xosliklari ochiqlab berilgan.

Resume. In this article, the ethnographies of the wedding ceremony in the ethno-realities of the Uzbeks of Afghanistan are highlighted. There are words and terms related to the culture, social and spiritual activities of the Uzbek people and each ceremony, tradition created in this process, which are included in the vocabulary of the Uzbek language. Such a group of words is called “ethnographic lexicon”, “ethnographic dialecticism”, “ethnorealia” in Russian, Uzbek and world linguistics. It is revealed that the Uzbeks of Afghanistan show ethnorealisms and ethnographies in their ceremonies.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, та’lim. 2024; 5
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SHAXSH NUTQI VOQELANISHIDA AREAL TA’SIR

Raximova Umida Djumayevna,
Termiz davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi katta o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Jahon tilshunosligida til va undan foydalanuvchilar o‘rtasidagi aloqadorlikka (lingvopragmatikaga) bo‘lgan e’tibor har qachongidan ham ortdi. Natijada, tilni quyidagi uch birlik asosida tadqiq etish bugungi kun tilshunosligining eng dolzarb masalalaridan biriga aylandi:

Insonning jonli nutqini bunday aspektda o‘rganish jarayonida etnolingvistika va uning zaminida hosil bo‘lgan lingvokulturologiya (lingvomadaniyatshunoslik) kabi soha va yo‘nalishlar yuzaga keldi. Lingvomadaniyatshunoslik tilshunoslikning yangi yo‘nalishi bo‘lishiga qaramay, o‘z navbatida uning ham yangi tarmoqlari: frazeologik lingvomadaniyatshunoslik, kotseptologik, leksikografik, lingvodidaktik lingvomadaniyatshunoslik kabilar paydo bo‘ldi. Bularning hammasi insonning jonli, amaldagi nutqini o‘rganishga qaratilgan.

Dunyo xalqlari o‘rtasida turli sohalarda o‘zaro hamkorlik aloqalari tobora kengayib borayotganligining o‘zi ham tilshunoslikning bu kabi yangi soha va yo‘nalishlarini taqozo etmoqda. Chunki har bir millat va elatlarning o‘ziga xos, hech kimnikiga o‘xshamaydigan muloqot me’yorlari mavjudki, bularni bilmay turib turli mamlakat xalqlari o‘zaro muloqotga kirisha olmaydilar. Aynan shuning uchun ham chet tillarini yoki bir tilda so‘zlashuvchi turli hududlarda yashovchi kishilar muloqot xulqini o‘rganishda ularning o‘ziga xos tomonlarini bilishni davrning o‘zi taqozo etmoqda.

I.A.Boduen de Kurtene asarlarida ham indlividual shaxs nutqi masalasiga alohida e’tibor qaratildi. Tilshunosning fikricha, “til va til imkoniyatlarining ko‘rinishi (yuzaga chiqishi) faqat individual shaxsning tafakkuri, voqelikni qalban his eta olishi, uning ruhiy dunyosi va holatiga bog‘liq holda shu shaxsning boshqalar bilan (muayyan nutq momentida) aloqa-aralashuvidagina yuzaga chiqadi. Muayyan tilning shajarasi yoki milliyligi ham faqat individual

shaxs nutqining tuzilishi, voqelanishi bilan aniqlanishi mumkin”[1]. Boduen de Kurtenening mazkur fikrlarini to‘la qo‘llab quvvatlagan lingvopersonolog olim Ivanseva bu xususda shunday yozadi: “U har bir “so‘zlayotgan kishi” nutqida til xom ashyosining qorishiq manbaini ko‘ra olgan. Individual shaxs nutqi garchi tashqi tomondan faqat uning o‘zigagina tegishlidek, ya’ni xususiy ko‘rinishi mumkin. So‘zlayotgan shaxsning nutqidagi har qanday o‘zgarishlar, rang-barangliklar aksariyat tinglovchilarda xuddiki shu shaxs nutqigagina tegishlidek taassurot qoldiradi, olim so‘zlayotgan shaxs nutqidagi har bir element (u katta yoki kichik bo‘lishidan qat’i nazar–izoh bizniki) tavsifini juda to‘g‘ri holatda tildagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq holatda izohlagan”[2]. Ijtimoiy muhit, ya’ni kishining shakllanishi va faoliyatidagi uni o‘rab olgan ijtimoiy, moddiy va ma’naviy shart-sharoitlarning qanday bo‘lishligi ko‘proq ekologiyaga bog‘liqdir. Uning bevosita ta’sirida shakllangan ijtimoiy muhit shaxsning shaklanishi va rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu bilan birga kishining ijodiy faolligi va faoliyati tufayli ijtimoiy muhit o‘zgarib turadi va bu jarayon ta’sirida kishilar o‘zlari ham o‘zgaradilar.

Insondagi o‘zgarishlar, eng avvalo, uning xulqida, jumladan, muloqot xulqida namoyon bo‘ladi. Demak, ekologiya ijtimoiy muhitga, ijtimoiy muhit esa muloqot xulqiga ta’sir etadi.

O‘zbeklar nutqida cho‘pon va dehqonlarga nisbatan “Dalasiday bag‘ri keng” iborasi qo‘llaniladi. Zero, keng joyda yashab, ishlaydigan kishilarning fe’l-atvori ham shunga yarasha bo‘ladi. Bunday muhitdagi kishilar baqirib-chaqirib gapirish, xohlagan paytda ovozining boricha qo‘shiq aytish imkoniyatiga ega bo‘lganlari holda, shaharning tor, beton devorli xonalarida yashaydigan kishilar sharoit taqozosiga ko‘ra ko‘pincha past ovozda gaplashishga, qo‘shiq aytgilari kelganida ham damlarini ichlariga yutishga yoki past ovozda xirgoyi qilishga majbur bo‘ladilar. Issiq, diqqinafas xonada kishining asabiylashish darajasi ham ortiq bo‘ladi. Asli tabiatning bir parchasi bo‘lgan inson esa hamisha o‘z ona maskaniga talpinib yashaydi[3].

Ekologik sharoit va turmush tarzi, eng avvalo, shahar bilan qishloq o‘rtasida farqlanadi. Qishloq tabiati u yerda yashovchi kishilar xulq-atvori, jumladan, muloqot xulqida ham o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Ya’ni, qishloqliklar nutqi uchun tabiiylik va soddalik qanchalik xos bo‘lsa, shaharliklar nutqi turli til sathlaridagi o‘ziga xos tartibliligi, binobarin, adabiy tilga yaqinligi bilan farqlanib turadi. Qishloqliklar nutqi asosan dialektologik nuqtayi nazardangina o‘rganilgan bo‘lsa, shaharliklar nutqining ayrim jihatlari Rossiya sotsiolingvistlari tomonidan tadqiq etilgan.

Shahar va qishloqliklar muloqot xulqini sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish g‘oyatda muhim bo‘lib, bu haqda V. V. Kolesov quyidagilarni yozadi: “Shahar tili (nutqi)ni o‘rganish ko‘p jihatdan muhimdir. Bu til taraqqiyotining har bir davrida milliy tilning oliy ko‘rinishi bo‘lib, adabiy tilning nufuzli asosi hisoblanadi. Shahar til sharoitini bilmasdan turib, adabiy tilning paydo bo‘lishi, uning u yoki bu stilistik xususiyatlarini tushunish mushkul. Shahar nutqini bilmasdan turib, har bir sotsial guruhning hozirgi tilga, madaniyatga va u orqali umuman ijtimoiy qoidalarga qo‘shgan aniq hissasini baholash qiyin”[4].

Surxondaryo, Qashqadaryo tomonlarda kelinlar o‘zlari kelin bo‘lib tushgunga qadar tug‘ilgan qaynog‘a, qaynsingillarining ismlarini aytib chaqirishlari uyat sanaladi. Ism o‘rnida **“sher bola”, “qaynim”, “toy bola”, “qizgina”, “qizcha”, “o‘g‘ilcha”** kabi so‘zlarni qo‘llaydilar.

Notanish kishilar bilan bo‘ladigan muloqot ancha rasmiy va qisqaligi bilan ajralib turadi. Zotan, notanish kishilarga qilinadigan murojaat tanish kishilarga qilinadigan murojaatdan anchagina farqlanadi.

Notanish kishilarga nisbatan qo‘llanadigan va dialektlar bo‘yicha farqlanadigan murojaat shakllarini quyidagi guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Qarindosh-urug‘ nomlari orqali murojaat etish.
2. Lavozimi, kasb-kor, vazifa nomlari orqali murojaat etish.
3. Hayvonlarning nomlari orqali murojaat etish.

O‘zbeklar tabiatan mehmondo‘st, ochiqko‘ngil bo‘lganliklari uchun bo‘lsa kerak, ko‘pincha notanish kishilarga ham qarindosh-urug‘ nomlarini aytib murojaat etadilar. Quyida bunday murojaat shakllaridan ayrimlari haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz:

- **“opoq”, “opoqi” deb murojaat etish.** Bu so‘z **“oppoq“** (sifat) so‘zining qisqargan shakli bo‘lib, **“toza”, “yaxshi”** ma’nolarini anglatadi va aslida dada, buvi, oyi kabi qarindoshlik bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib, “katta” so‘zi o‘rnida keladi yoki hurmat ifodalaydi**: “opoq-buvi”, “opoq dada”** kabi. Qizig‘i shundaki, Farg‘onada **“opoqi”** deb keksa erkak kishiga murojaat etilsa, Toshkentda bu so‘z yoshi katta ayollarga nisbatan qo‘llaniladi;

- **“buvo” deb murojaat etish.** Farg‘ona viloyatining ko‘pgina hududlarida bu so‘z yoshi oltmishdan o‘tgan kishilarga muorjaat qilinganda qo‘llaniladi. Ammo Buvayda tumanida qirq va undan katta yoshdagi kishilarga ham **“buvo”** deb murojaat qilinaveradi. Bu yerda muhimi adresat adresantning dadasi bilan teng yoki undan katta bo‘lishligidir. Toshkentda

[1] *Бодуэн де Куртене И.А.* Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Izd-vo AN SSSR, 1963.– T. 1-2.–str.2; 71.

[2] Иванцова В.А. Лингвоперсонология. – Томск, 2010.

[3] Иванцова В.А. Лингвоперсонология. – Томск, 2010.

[4] Колесов В.В. Язык города. – М.: Высшая школа, 1991.

bunday yoshdagi kishilarga **“buvo”** deb murojaat etish adresatlarda norozilik tug‘diradi;

-dada” deb murojaat etish. Farg‘onaning ayrim hududlarida, jumladan, Qo‘qonda 20-30 yillarda bu so‘z katta yoshdagi kishilarga nisbatan hurmat ma’nosida qo‘llanilgan. Hozir bu so‘z ko‘proq katta yoshdagi kishilar tomonidan yosh o‘g‘il bolalarga erkalovchi murojaat shakli sifatida qo‘llaniladi;

-“tog‘a” deb murojaat etish. Farg‘ona, Marg‘ilon shahri va shahar atrofidagi qishloqlarda yashovchi kishilar bu so‘z bilan onasining aka-ukasiga va har qanday notanish kishiga murojaat etsalar, Toshkentda faqat onasining aka-ukalariga nisbatangina bu so‘z qo‘llanadi. Toshkent va Qo‘qon aholisi notanish erkak kishiga **“amaki”, “oka”** (Toshkentda) deb murojaat etadilar. Notanish kishilarga lavozim, vazifa, kasb-kor bildiruvchi so‘zlar orqali murojaat etishda ham dialektal farqlanishlar kuzatiladi. Jumladan, Farg‘onada o‘rta maktab va oliy ta’lim sohasidagi kishilardan tashqari tashqi ko‘rinishidan ziyoli ekanligi bilinib turgan notanish erkak kishiga **“domla”** deb murojaat etilsa, Samarqand, Qashqadaryo tomonlarda bu so‘z ayol o‘qituvchilarga nisbatan ham qo‘llaniladi. Marg‘ilonda 25-30 yoshdan yuqori bo‘lgan notanish erkak kishiga **“qori aka”, “taqsir”** deb murojaat etish tabiiy hol sanalsa, respublikamizning boshqa hududlarida bunday murojaat notabiiydek tuyulishi, hatto ba’zi bir adresatlarning achchig‘ini keltirishi mumkin.

Farg‘ona viloyati qishloqlarida yashovchi aholi nutqida **“usta buvo”, “oshpaz amaki”, “qoravul tog‘a”, “shopir aka”** kabi murojaat shakllari ko‘p qo‘llaniladi. Ammo katta shaharlarda, jumladan, Toshkent shahrida bunday murojaat shakllari asosan mehmonlar tomonidan aytilgandagina quloqqa chalinadi.

Notanish adresatga hayvon nomlari orqali murojaat etishda ham har xilliklar kuzatiladi. Jumladan, Farg‘onada **“toychoq”, “sher bola”, “qo‘zichoq”** kabi murojaat shakllari katta yoshdagi adresantlar tomonidan yosh o‘g‘il bolalarga nisbatan qo‘llansa, Surxondaryo viloyatida **“toyim”, “toybola”, “bo‘taloqlarim”** kabi murojaat shakllari katta yoshdagi adresatlarga nisbatan ham qo‘llanilishi mumkin[1].

Nutqda murojaat shakllarining bir ko‘rinishi – “sen” va “siz” olmoshlarining qo‘llanilishida ham hududiy farqlanishlar kuzatiladi. Chunki o‘zbek tilida “sen/siz” shakllari nutqiy odat me’yori bilan bog‘liq bo‘lib, “siz” olmoshi shaharliklar nutqida qishloqliklar nutqiga nisbatan, vodiyliklar nutqida respublikamizning boshqa viloyatlaridagilar nutqidagiga nisbatan ancha faol qo‘llanadi. O‘zbekistonning hamma hududlarida bobo, buvi, ota, ona, amaki, amma, tog‘a, xola, aka, opa kabi katta yoshli tinglovchilarga sizlab, nabira, farzand, jiyan, uka, singil singari kichik yoshdagi tinglovchilarga asosan senlab murojaat qilish kuzatiladi. Shuningdek, ayollarning o‘z umr yo‘ldoshlariga “siz” deb murojaat qilishlari belgilangan me’yor bo‘lib, “siz”ning “sen”ga aylanishi o‘zbek nutq odatining qo‘pol buzilishidan dalolatdir.

Erlarning xotinlarini senlash yoki sizlashlarida hududiy tafovutlar ko‘rinadi. Jumladan, shaharlarda (Farg‘ona vodiysining ko‘pgina qishloq joylarida ham) yashovchi o‘zbek erlarning aksariyati turmush o‘rtoqlariga “siz” deb murojaat etsalar, O‘zbekistonning turli hududlaridagi qishloqlarda yashovchi erlar xotinlarini senlab gapiradilar. Shaharlik o‘zbeklar murojaat xulqiga xos bunday odat boshqa millat vakillari tugul, hatto qishloq sharoitida yashovchi shu millatga mansub kishilarning o‘zlariga ham erish tuyulishi mumkin. Sirdaryo tumanilik Abdurazoq Burliyevning “Jufti halolingizni sizlaysizmi?” sarlavhali maqolasidan olingan quyidagi parcha fikrimizni quvvatlaydi: *“...yo‘lim tushib, Baxt shaxridagi korxonalarning birida ijodiy safarda bo‘ldim. O‘sha kuni korxona ilg‘or ishchilaridan biri bo‘lgan Ahmadjonlarinikida mehmonda bo‘ldim. Oiladagi o‘zaro totuvlik, samimiylikdan mamnun bo‘ldim. Shu bilan birga bir narsaga e’tibor berdim: er-xotin bir-birini “siz”lab gaplashishar ekan... Aksariyat shahar joylarida bo‘lganimda oilada erlar xotinlarini “siz”lashini kuzatganman. Go‘yo shaharda bu “moda”ga aylanib qolganday. Biroq, fikrimcha, turmush o‘rtog‘ini “sen”lab gapirgani maqsadga muvofiqday...*”.

Sirdaryolik gazetxon uchun erlarning xotinlarini “sen”lab gapirishlari me’yor sanalsa-da, ammo O‘zbekistonning aksariyat shaharlarida (Farg‘ona vodiysining ko‘pgina qishloqlarida ham) yashovchilar uchun bu odat me’yor sanalmaydi. Chunki vodiyda, ayniqsa, Marg‘ilon shahrida, nafaqat turmush o‘rtoqlarini, balki farzandlarini ham sizlab gapiruvchi otalar ko‘plab topiladi.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand tomonlarda bu so‘z “sizar” shaklida qo‘llaniladi.

O‘zbekistonning ayrim hududlari, jumladan, Namangan, Farg‘ona, Marg‘ilon shaharlari, shuningdek, Toshkent viloyatining ba’zi tumanlarida adresantlar tomonidan hurmat qilinadigan adresatlarning buyum, narsalariga ham “siz”lab murojaat qilish hollari kuzatiladi. Bu hurmat ko‘proq “-lar” affiksi orqali ifodalanadi.

So‘zlovchining qaysi tabiiy va ijtimoiy muhit vakili ekanligi nafaqat murojaat shakllari, “siz” va “sen” olmoshlarini qo‘llashlaridan, balki o‘z nutqida ko‘chma ma’noli so‘zlarni qo‘llash darajasi, morfologik qo‘shimchalarni qanday ishlatishi, gap bo‘laklari tar-

[1] Siddiq Mo‘min. Nutq va ijod uslubining hududiy xoslanishi. – Toshkent, 1998.

tibi, noverbal xatti-harakatlari, hatto muloqot jarayonida sukut saqlash muddatidan ham bilinib turadi. Chunonchi, atrofi tog‘lar bilan o‘ralgan so‘lim diyorda yashaydigan vodiy aholisi, ayniqsa, qadimdan savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanib kelgan Marg‘ilon va Qo‘qon shahri hamda mazkur shaharlar atrofidagi qishloqlarda yashovchi kishilarning gapga chechanligi, askiya, hazil-mutoyibaga moyilligi kundalik muloqot xulqidan ham sezilib turadi.

Muloqot xulqining hududiy jihatdan xoslanishi, ayniqsa, maqol va matallarda yaqqolroq ko‘rinadi. Chunki L. N. Tolstoy ta’biri bilan aytganda, “har bir maqolda shu maqolni yaratgan xalqning siymosi ko‘rinadi”. Zero, “xalq maqollari umuminsoniy g‘oyalarni milliy shaklda targ‘ib qiluvchi janr hisoblanadi”[1].

To‘g‘ri, u yoki bu maqolning aniq muallifini topib bo‘lmaydi. Chunki yaratilish jarayonida ayrim matallarning muallifi haqida so‘z bo‘lishi mumkin, biroq ular og‘zaki ijodga aylanishi bilan xalq mulkiga aylanadi. Natijada ularning dastlabki ijodkorlarini topish mumkin bo‘lmay qoladi. Ammo bu fikr maqolning aniq muallifi masalasiga tegishli bo‘lib, aslida, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, maqollardan millat, hudud, hatto kasb-korning nafasi kelib turadi. Jumladan, bir mazmundagi maqolni turli hududlarda ayrim so‘zlarni o‘zgartirib, o‘zlariga moslashtirib aytilishi kuzatiladi. Masalan, toshkentliklarda **“Ahmoqqa To‘ytepa bir tosh”** deb qo‘llaydigan maqolning Andijonda “**Ahmoqqa Asaka bir tosh”,** Farg‘onada **“Ahmoqqa Quva bir tosh”** kabi variantlari mavjud.

Xullas, tabiiy va ijtimoiy muhitning inson muloqot xulqiga bevosita ta’sir etish-ligini dialektologlar, etnograflar yiqqan boy faktik materiallar ham, yozuvchi va shoirlarning asarlarida tasvirlangan hayotiy voqealar ham to‘liq tasdiqlaydi. Chunonchi, Tog‘ay Murod, Shukur Xolmirzayev, Erkin A’zamov asarlaridan Surxondaryo vohasi kishilarining, Jumaniyoz Sharipov, Erkin Samandar, Omon Matjon asarlaridan xorazmliklarning, Ne’mat Aminov, Jamol Kamol, Omon Muxtor asarlaridan buxoroliklarning, Erkin Vohidov, Oxunjon Hakimov, Yo‘ldosh Sulaymon, Anvar Obidjon, Iqbol Mirzo kabi shoir va adiblarning asarlaridan Farg‘ona kishilari va hokazolarning nafasi kelib turadi. Chunki mazkur adiblarning aksariyat asarlarida o‘zlari tug‘ilib o‘sgan yurt kishilari hayoti, o‘sha zaminda bo‘lib o‘tgan voqealar tasvirlanadi. Bundan tashqari, yozuvchining shaxsiy uslubida uni inson sifatida shakllantirgan ijtimoiy muhitning so‘z va iboralari, hatto talaffuzlari goh ixtiyoriy, goh beixtiyor aks etadi. Demak, muayyan (individual) shaxs nutqining o‘zidayoq u so‘zlayotgan tilga mansub bo‘lgan xalqning butun madaniyatini, an’analarini, qadriyatlarini ko‘ra olish mumkin ekan.

Resume: This article analyzes the views, views aimed at studying the speech of an individual, data on the linguistic differentiation of speech, which underlie the development of the study of speech of an individual as a separate area.This article focuses on the issues of human speech characteristics, internal and external factors affecting human speech, the importance of studying human speech and its impact on the development of linguistics. The article is intended for linguists and a wide range of readers interested in linguistics.

Резюме: В данной статье анализируются взгляды, взгляды, направленные на изучение речи отдельного человека, данные по языковой дифференциации речи, лежащие в основе развития изучения речи отдельного человека как отдельной области.В данной стате основное внимание уделяется вопросам особенностей речи человека, внутренних и внешних факторов, влияющих на реч человека, важности изучения речи человека и ее влияния на развитие языкознания. Статья предназначена для специалистов-лингвистов и широкого круга читателей, интересующихся вопросами языкознания.

[1] Язык и человек. – М., Издательство Московского университета, 1970.